

OM RUNSTENSFYNDEN VID KÖPING PÅ ÖLAND

Av Sven B. F. Jansson

Då Ölands runinskrifter publicerades för femtio år sedan — som första delen i Vitterhetsakademiens stora verk Sveriges runinskrifter — voro sex runstenar kända från Köpings socken. Två av dessa, Ö 48 och 49, hade visserligen förkommit, men de voro kända genom äldre avbildningar och uppgifter. Ö 48 hade, enligt C. G. Hilfelings Resejournal för år 1797, suttit i kyrkan inmurad i sydöstra hörnet av östra tornet »nedre vid jorden», och Ö 49 låg vid J. Rhezelius besök — alltså för mer än 300 år sedan — »widh wester Tornet på södra sidhan i wrån wid wapenhuset».

Vart dessa stenar ha tagit vägen, kan man naturligtvis icke uttala sig om med full säkerhet; men man har anledning att förmoda, att de försvunno i samband med rivningen av Köpings mäktiga och sköna 1100-talskyrka. Denna beklagliga händelse inträffade endast åtta år efter Hilfelings besök — alltså år 1805.

Sedan kyrkan hade rivits, byggde man en gudstjänstlokal, som blev Ölands största. Vid detta nybygge kommo den gamla kyrkans murstenar till användning. I det sammanhanget är en uppgift av Abraham Ahlqvist högst upplysande. I Ölands Historia och Beskrifning¹ meddelar han: »Wid kyrkans nedtagande blefwo flere stenstycken med runor fundne i murarne. Desse stycken inlades åter i de nya wäggarne; äfwen förstördes en runsten, som låg på Kyrkogården.»²

Den år 1805 »efter Öfwerintendentsämbetets ritning» uppförda kyrkan var — man frestas att säga lyckligtvis — så omsorgslöst byggd, att den år 1953 måste rivas ned, för att icke dess rasande murar skulle åstadkomma en större olycka. Det är huvudsakligen

¹ 2 delen. 1 Bandet (Calmar 1825), s. 160, not 1.

² Den åsyftade runstenen är den ovan nämnda Ö 49.

under detta rivningsarbete som de rika fynd ha gjorts, vilka här komma att översiktligt behandlas.

I takt med rivningsarbetenas gång lämnade mig Riksantikvarie-ämbetets kontrollant, fil. lic. Ragnhild Boström, muntliga meddelanden om i jämn ström ur murstensmassorna framplockade runstensfragment. I december 1953 hade antalet stigit till ett par tiotal och i februari 1954 kunde arbetsledaren Sture Martinsson meddela, att ytterligare ett par fragmentariska runstenar hade kommit i dagen.

På Riksantikvarieämbetets uppdrag undersökte jag stenarna redan den 19—22 januari 1954, trots att man hade anledning att räkna med att ytterligare fynd under arbetenas fortskridande skulle göras, och trots att årstiden icke var den lämpligaste för fältarbeten av detta slag.

Anledningen till att resan icke kunde uppskjutas var, att stenarna visade spår av färg, och att risker funnos för, att målningen kunde skadas eller utplånas. Av stort värde var, att assistenten Iwar Anderson, som kan mer om färg än jag, fick tillfälle att deltaga i undersökningen.

Redan runstensfragmentens yttre avslöjar deras öden från 1100-talet fram till år 1954. Så gott som samtliga fragment voro nämligen delvis täckta av murbruk, och detta var av två slag: dels ett mycket hårt, gulvitt, säkerligen medeltida bruk, dels ett lösare, mörkt gulbrunt, lerblandat. Det hårda medeltida bruket låg i samtliga fall under det lösare. Redan av detta förhållande är det klart, att stenarna två gånger ha använts som byggnads-material — första gången då Köpings stenkyrka byggdes tidigt på 1100-talet, andra gången då år 1805 den nya kyrkan uppfördes. Även utan Ahlqvists uppgift, att de runstensstycken som hade påträffats, då gamla kyrkan revs, hade lagts in »i de nya väggarne», skulle saken för de flesta fragmentens del ha varit fullt klar.

Detta har här med en viss omständlighet anförts, därför att i dessa förhållanden ligger förklaringen till att monumentens ursprungliga målning i många fall och i överraskande stor utsträckning har bevarats till vår tid.

Anledningen till att den gamla färgen har kunnat bevaras måste vara, att monumenten endast under en jämförelsevis kort tid ha stått ute i det fria. Det förefaller som om de efter endast en handfull årtionden ha slagits sönder och lagts in i murarna, där de ha legat skyddade för ljus och för väder och vind. Men man måste ha klart för sig, att uppmålningen, trots dessa för färgens bevarande gynnsamma yttre omständigheter, genomgående är tunn och mycket ömtålig; i flertalet fall finnas färgspåren endast på de partier av ristningsytorna som ha skyddats av det äldsta murbruksskiktet. Färgens karaktär och färgskiktets tjocklek avvika sålunda på ett iögonfallande sätt från den färg, som jag t.ex. iakttog på en av runstenarna i Svinnegarns kyrka. Den färg som på den sistnämnda stenen fyllde vissa ristningslinjer kunde enligt min mening icke vara ursprunglig; se *Upplands runinskrifter 3:2* (1951), s. 362 f.

Den nu avslutade förberedande undersökningen av runstensfyndet i Köpings kyrka gick till på följande sätt. Sedan tillstånd hade erhållits att som arbetsplats och förvaringsrum använda Köpings gamla skola, forslades fragmenten bort från sin plats på kyrkogården, där de hade hopsamlats i närheten av västra bogårdsmuren.

I regel böra ju undersökningar av runinskrifter börja med att ristningsytorna noggrant rengöras. Så kunde man givetvis i detta fall icke gå till väga. Det visade sig snart, att man icke ens borde försöka att avlägsna det gamla murbruksskiktet; man fick tills vidare inskränka sig till att lossa det yngre, lösare murbrukslagret och, med hjälp av en mjuk, torr borste, borttaga yt-smutsen. När man med kniv bände loss ett litet stycke av det medeltida bruket, visade det sig nämligen, att det underliggande färglagret följde med. Trots de stora svårigheter som komma att yppa sig, bör man nu göra ett försök att rengöra ristningsytorna utan att skada färgen. Men detta är en uppgift för en erfaren konservator, icke för en filolog. Det är för övrigt långt ifrån säkert, att färgerna kunna friläggas med de medel och med de metoder, som hittills ha använts vid konserveringsarbeten av åtminstone delvis jämförbart slag. Avlägsnandet av det medeltida bruket kommer att kräva den yttersta försiktighet.

För att kunna fastställa hur stenarna voro målade och för att kunna bestämma färgernas art, gjordes ett stort antal stickprov på sådant sätt, att små flagor av medeltidsbruket petades loss med pennkniv. Dessa prov sändes till professor John G. Tandberg, som med stor beredvillighet analyserade färgen samt lämnade mig en utförlig och intressant redogörelse för hur han hade gått tillväga.³ Dessutom underkastade ingenjör S. Henriksson vid Elektrolux' laboratorium några korn av det medeltida murbruket spektroskopisk analys i ljusbåge.⁴ Professor Tandberg sammanfattar resultatet av sin analys på följande sätt: »Runornas röda färg består av mönja, den svarta färgen av sot».

I det följande kommer jag att redogöra för några iakttagelser rörande den ursprungliga målningen på vissa av de vid Köping påträffade fragmenten. En slutgiltig och detaljerad beskrivning av samtliga fynd av detta slag från denna rika fyndort bör få anstå tills stenarna ha konserverats och rengjorts i den utsträckning som detta kommer att visa sig möjligt. Dessutom är det för fullständighetens skull lämpligt att vänta med en publicering av det omfattande materialet till en tidpunkt, då man icke längre har så starka skäl som nu att antaga, att ytterligare fynd skola komma att göras i eller vid Köpings kyrka.

Den slutliga publiceringen kommer att kräva avsevärt utrymme, beroende på att antalet nu kända fragment är så enastående stort. Man får nämligen därvidlag icke förbigå de talrika runstensfynd som under åren 1915, 1916 och 1924 gjordes på denna plats; dessa tidigare fynd, som icke ha publicerats, kräva givetvis sin plats tillsammans med de andra. Vid denna kommande publicering skall jag också lämna en redogörelse för vad man tidigare har vetat om målning av runristningar; endast en sådan redogörelse kan visa, vad de köpingska fragmenten ha lärt oss.

I detta sammanhang vill jag framhålla, att de delvis överraskande iakttagelser som nu under arbetets gång gjordes i Köpings gamla skola i stort sett skulle ha kunnat göras redan för

³ Denna redogörelse kommer jag att publicera i sin helhet vid den slutliga behandlingen av Köpingsfynden.

⁴ Också resultatet av den spektroskopiska upptagningen kommer att meddelas vid den fullständiga publiceringen av fynden.

39 år sedan på en mer centralt belägen plats, nämligen i Statens historiska museums samlingar. Där ligga nämligen ända sedan år 1915 en stor samling runstensfragment från Köping med spår av ursprunglig färg. Den målning som där kan studeras är i stort sett av alldeles samma karaktär som på de nu upptäckta och undersökta fragmenten. Enda olägenheten med dem är, att de på museet försågos med ny målning, vilket försvårar analysen.

Materialet från Köpings kyrka är som sagt mycket stort; det rör sig om icke mindre än ett 60-tal större eller mindre stycken. Endast ett fåtal av dessa förefalla att ha tillhört en och samma sten, men det är ju tänkbart, kanske antagligt, att man skall kunna göra troligt, att ytterligare några fragment ha hört ihop, när undersökningen har framskridit längre. Att man för närvarande är hindrad att göra detta beror på att fragmenten förvaras på olika håll; hur noggranna beskrivningar man än försöker åstadkomma av de skilda styckena, kan man nämligen icke draga några säkra slutsatser om samhörighet, utan att fragmenten läggas sida vid sida. Det är t. o. m. möjligt, att ytterligare några direkta passningar skola kunna framletas, sedan hela fyndet har samlats på en plats.

För undvikande av ett måhända nära till hands liggande missförstånd vill jag i detta sammanhang understryka, att flera av stenarna utan tvivel ha ingått i stenkistor — som gavelstenar, som lock- eller sidohällar. Man får alltså icke förledas att tro, att det stora antalet olikartade fragment skulle bevisa, att vid Köpings kyrka ha stått över ett halvt hundratal i granna färger målade runstenar i vanlig mening. Hur många kistor och hur många resta stenar det kan ha varit fråga om vet jag ännu icke. Vad jag för närvarande kan säga är, att många ristare här ha varit verksamma och att antalet monument har varit överraskande stort. Det bör väl också sägas, att det säkerligen icke är någon tillfällighet, att fyndet har gjorts just vid Köping, som under 1000-talet måste ha varit av central betydelse som marknads- och tingsplats.

Målningen visar ganska stor omväxling, men ingen tvekan råder om att huvudfärgerna äro mönjerött och svart.

Vidare kan man konstatera, att icke endast ristningslinjerna utan också hela ytorna mellan linjerna ha varit målade. Detta gäller såväl runbanden längs stenarnas kanter som slingorna inne på ristningsytorna. Endast på ett fragment kunde man konstatera två olika färglager, d. v. s. att stenen hade målats två gånger innan den slogs sönder.

Ett tjugotal av fragmenten visar, att de stenar de ha tillhört ha varit reliefhuggna. Innan jag övergår till den gruppen skall jag som exempel anföra min beskrivning på ett av de ej reliefhuggna styckena. Se Iwar Andersons rekonstruktion I.

»Violettbrun kalksten. Mått $75 \times 67 \times 11$ cm. Ristningen är djupt huggen med i ornamentiken bredare linjer än i runorna.

Inskrift:

... -uk:þair bruþr · litu · reisa · stain eftir · skyka ...

5   10   15   20   25   30   35

— — — 5

De målade partierna lågo dels fria, dels täckta av medeltida bruk.

Runorna äro orangeaktigt mönjeröda, ramlinjerna äro svarta. Ornamentsytorna äro i två färger; den ena ormen är mönjeröd, den andra svart. I det ormhuvud som finnes bevarat är själva ögat rött med svart konturlinje. I ramlinjerna torde den svarta färgen ha bevarats praktiskt taget överallt, medan däremot den röda färgen i runorna på vissa partier har försvunnit, nämligen i runföljden 1—3 k, 13 l—22 s och 27 e—31 r.

Färgen är omkring 0,5 mm tjock och är tydligen den enda målningen; något annat färglager finnes icke. I runbandet ha runorna målats före ramlinjerna, vilket framgår av att huvudstavarnas röda ändpunkter i övre och nedre ramlinjerna äro täckta av ramlinjernas svarta färg. Det är endast på dessa små punkter som röd färg ligger under den svarta.»

Vad målningen av runor beträffar kunde man göra en ganska intressant iakttagelse på tre fragment, utan tvivel ristade av tre olika mästare och säkerligen tillhörande tre olika stenar. Vissa runor och skiljetecken voro målade röda, vissa voro svarta. Såg

⁵ Tolkningen och den långa kommentaren till läsningen ha här utelämnats.